

Василь Топчій,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри кримінального права
та кримінології
Національного університету Державної
фіскальної служби України*

УДК 340.11

Природне право як детермінант розвитку правової системи України

В сучасних умовах розвитку України відбуваються реформаційні процеси, які охоплюють всі сфери життя суспільства. Поглибленої наукової розробки та практичної реалізації потребують питання модернізації національної правової системи спрямованої на домінування принципу верховенства права, захист прав і свобод людини і громадянина, суверенітету держави в цілому.

На загальнотеоретичному рівні значний внесок у вивчення питань, які пов'язані з формуванням концепції правової системи здійснили такі вчені: С. С. Алексєєв, Є. В. Бурлай, О. В. Зайчук, Д. А. Керімов, М. І. Козюбра, В. В. Копейчиков, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко, А. Є. Шевченко, Л. С. Явич та ін.

Метою цієї статті є дослідження питань розбудови правової системи на природно-правових засадах, що матиме позитивний вплив на вирішення цілого комплексу проблем державо-правового будівництва в Україні.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: визначити поняття «правова система

суспільства»; охарактеризувати роль права як центрального елементу правової системи суспільства; з'ясувати сутність природно-правових основ розвитку правової системи; обґрунтувати, що природне право не може бути обмежене ні часовими, ні територіальними вимірами, а має універсальний характер для розвитку правових систем; довести неприпустимість перевершення допустимого впливу на процес функціонування правової системи суспільства; визначити роль правового виховання щодо формування такої особистості, яка була б носієм ідей природного права і проявляла активну життєву позицію, втілюючи їх в життя.

Необхідність протистояння викликам та загрозам, які спричинені різноманітними як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками обумовлюють потребу перегляду цілого ряду питань щодо функціонування національної правової системи.

Базовою теоретичною основою дослідження проблем розвитку правової системи є поняття «правова система суспільства». Серед значної кількості визначень щодо розуміння

правової системи суспільства доцільно звернути увагу на дефініцію запропоновану Н. Оніщенко, сутність якої полягає в тому, що правова система – це об'єктивне, історично закономірне явище, що включає в себе взаємозв'язані, взаємозумовлені та взаємодіючі компоненти: право і законодавство, юридичні установи, юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і правову культуру, правову ідеологію тощо [1, с. 308].

Центральним елементом правової системи суспільства є право. Однак, враховуючи багатогранність підходів щодо його розуміння, з'ясування ролі права в контексті функціонування правової системи суспільства, доцільно визначитися з тим, з яких саме вихідних позицій ми здійснюватимемо процес його пізнання.

Слід зазначити, що при всій різноманітності визначень поняття «право» в сучасній правовій теорії відбувається поступове закріплення на нормативно-правовому рівні його природно-правових основ. В ідеалі цінності природного права мають пронизувати собою всі складові елементи правової системи, задаючи відповідного напрямку щодо їх функціонування. Прогресивність та дієвість правової системи суспільства визначається тим, наскільки в ній знайшли своє відображення саме ідеї природного права, на основі якого має відбуватися розвиток нормативно-правових актів та інших форм права, здійснюватися ефективний процес правозастосовної діяльності.

Якщо «держава є виразом волі людської, відносної, суб'єктивно-свавільної, право – волі надлюдської, абсолютної, об'єктивно-розумної» [2, с. 228, 28]. Такий підхід до розуміння права, що є носієм ідей правди і справедливості має створювати джерелознавчу основу розвитку нормативної підсистеми правової системи суспільства.

Однак виникає цілком закономірне питання: чи зацікавлена держава

в такому праві? В більшості випадків, і це підтверджує історичний досвід багатьох країн на різних етапах їх існування характеризується тим, що державі не потрібне право, а достатньо закону, в який вона може вкласти вигідний для неї самої зміст.

Широкомасштабні зміни в сфері економіки, політики, зміни екологічного характеру, які стосуються не лише окремо взятої країни, а людства в цілому, які відбуваються на початку ХХІ століття, потребують переосмислення ролі права в суспільному житті, усвідомлення необхідності існування природного права як детермінанта розвитку правової системи суспільства.

В сучасній загальнотеоретичній літературі спостерігається відхід від суто позитивістського розуміння права, підкреслюється необхідність надання йому природного наповнення. Із виразника волі держави воно перетворюється на гаранта забезпечення прав та свобод людини. Розуміння права як міри свободи особи, обумовленість цієї свободи природними правами людини має усвідомлюватися як правова аксіома, яка не потребує теоретичного доведення. Вона (свобода) дається людині від природи по факту її народження. Саме свобода особи створює необхідні умови для нормального функціонування людини в суспільному житті, не дозволяючи їй бути річчю, об'єктом правовідносин.

Однак, як підтверджує досвід державно-правового життя в період будівництва соціалізму, в Радянському Союзі та інших країнах соціалістичного табору ідея вільної людини була замінена ідеєю класу. Так, ще напередодні революції 1917 року в Росії М. Бердяєв наголошував, що «вбивство» ідеї людини «теоретично відбувається в марксизмі», а «у стихії російської революції воно відбувається практично...в масштабах, ще не бачених в історії» [3, с. 75-85], що знайшло своє відображення на рівні практичного втілення в життя ідеї права, довготривалого домінування

суто позитивістського його розуміння. Право розглядалося як інститут легітимного насильства, що слідує від держави і підтримується її примусовою силою. В межах позитивізму мова про свободу людини не йде взагалі, а саме право ототожнюється з законом та сприймається як наказ влади.

В сучасних умовах спостерігається процес зміни основної функції права, а саме: із гаранта державної волі право перетворюється на гаранта прав людини. Це дає можливість розширити межі правової активності особи як суб'єкта права, спрямувати саме право на використання мирних форм вирішення конфліктів, реалізувати довіру людини до самого права. Тому, будучи детермінантом розвитку правової системи суспільства, природне право стоїть на позиціях закріплення пріоритетності прав людини у відносинах між людиною і державною владою, захисту довіри особи, правової певності, передбачуваності тощо. З цього слідує, що природне право не може бути обмежене ні часовими, а ні територіальними вимірами. Воно має універсальний характер для розвитку та удосконалення функціонування всіх без виключення правових систем. Таким чином, природне право є правом загальноцивілізаційним.

Враховуючи те, що природні закони є закони вічні та незмінні, єдиний розумний варіант поведінки людини – це врахувати їх в процесі життєдіяльності в цілому і в правовому житті зокрема. Так, на думку С. Сливки природні закони можна поділити на постійні і ті, що підлягають зміні. В цьому контексті автор зазначає, що неможливо змінити закони функціонування системи кровообігу, серця, рослинного і тваринного світу, але людина здатна впливати на ці закони. Така змінність природних законів має відповідну межу. Якщо відбувається перевищення допустимих змін, то неминуче відбувається загибель природного [4, с. 56-57].

Функціонування правової системи суспільства може також відбуватися з перевищенням допустимих змін, неврахуванням природних закономірностей її розвитку. Це неминуче буде мати своїм наслідком деструктивні явища, а саме: нехтування правами та свободами людини, проблеми в сфері правотворчості та правозастосування, низький рівень правової свідомості та правової культури тощо. Існування таких негативних явищ соціальної дійсності є показником того, що не враховані природні закономірності функціонування правової системи. Вона, як частина соціальної системи, є досить чутливою до можливого штучного впливу на неї, що відразу призводить до відсутності її збалансованості, стійкості та ефективності.

Важливою складовою правової системи суспільства є нормативна підсистема. На рівні її функціонування ідеальна сутність природного права одержує «плоть і кров», втілюється в значущу форму, наповнюється конкретним соціокультурним змістом, отримує свою легітимацію в акті соціального суб'єкта і повідомляє правову енергію правам і обов'язкам членів суспільства [5, с. 175]. Однак навіть при умові, що природне право знайшло своє нормативне закріплення виникає інше питання: як саме втілити в життя його вимоги? Адже реалізація права, розвиток на його основі системи суспільних відносин вимагає від людини виявлення особливих якостей, усвідомлення цінності природного права. «Прогрес залежить сьогодні не від дефіциту планів і теорій подальшого розвитку, а від людських якостей» [6, с. 95].

Слід погодитися з точкою зору П. Рабіновича, який вказує, що у багатьох випадках один і той самий юридичний текст об'єктивно спроможний бути носієм кількох неоднозначних смислів, оскільки може використовуватися різними суб'єктами як інструмент задоволення їх потреб [7, с. 67]. Така ситуація виникає

в тому випадку, коли відсутні ціннісні складові, що характеризують правосвідомість суб'єкта, а це обумовлює, в свою чергу, неадекватне праворозуміння й правозастосування.

З цього слідує, що актуальними й донині залишаються питання, які пов'язані з правовим вихованням, формуванням якісно нової особистості. Цей процес, на нашу думку, не лише розпочався, а й знаходить своє відображення в площині практичної реалізації. Так, наприклад, всі спроби охарактеризувати український народ як дуже терпимий та смиренний не є вірними. Історія знає багато прикладів того що українці здатні бути активними учасниками державотворчих процесів, здатні усвідомлювати та аналізувати правову дійсність і в разі необхідності здійснювати активні дії щодо подолання негативних явищ в житті суспільства.

Право дійсно має задовольняти відповідні потреби, однак при цьому пошук самого права має відбуватися не в супереч інтересам громадянського суспільства і самої людини. Права та свободи людини є найвищою цінністю, а ціннісним орієнтиром розвитку позитивного права є право природне, яке є правом об'єктивним та позачасовим. Воно - духовна основа розвитку права позитивного.

Можна лише уявити до яких негативних наслідків призвело б одностороннє розуміння права з позицій позитивізму, основоположником якого був Джон Остін поза межами природного права.

На думку Г. Харта юридичний позитивізм зводиться до таких уявлень: уявлення про те, що право є людською командою (велінням); уявлення про те, що немає ніякого зв'язку між правом і мораллю; уявлення про те, що аналіз права слід здійснювати не у взаємозв'язку з джерелами права; уявлення про те, що правова система є «закритою логічною системою», в якій правильні юридичні рішення можуть бути логічно виведені з правових норм без посилення на соціальні цілі, політику

або моральні стандарти; уявлення про те, що моральні думки не можуть бути обґрунтовані або підтверджені як думки про факти, виходячи з раціональних аргументів, доказів або свідочств[8].

Однак, необхідність розбудови якісно нової правової системи України заперечує вище викладені міркування. Так, перехід від правової системи, яка базувалась на засадах позитивізму є складним в плані подолання правового хаосу, який проявляється в надлишку норм, процедур, інституцій, концепцій, які відтворюють стару правову культуру, правове мислення і правосвідомість, але все це створює відповідні передумови для формування нової правової культури, правового мислення і правосвідомості як певних духовних інструментів перетворення соціальної дійсності [9, с. 248-249].

Природний шлях еволюції правової системи відхиляє чистий юридичний позитивізм і розуміння права як командного веління вищих суб'єктів державної влади. Аксіомою праворозуміння має бути поняття «свободи», яка властива людині від народження. Тому пошук нових підходів до визначення права, в нашому варіанті – праворозуміння, що враховує природні закономірності розвитку суспільства в цілому та всіх його підсистем – це основа вирішення багатьох проблем державно-правового життя.

Доречно пригадати слова Гегеля щодо визначення права. Він зазначав, що «Право – це відношення людей один до одного...Що суперечить праву є вчинок, яким людина не визнається як особа, інакше кажучи, що порушує сферу свободи людини. Таким чином, правове відношення один до одного, згідно своєму основному визначенню, носить негативний характер і не вимагає, власне, надавати іншому що-небудь позитивне, а вимагає тільки визнавати його особу [10, с. 199].

Ще в 60-70 р.р. ХХ століття розгорнулася полеміка між відомими

англомовними правознавцями, а саме – Х. Хартом і Л. Фуллером. Не вдаючись до детальної характеристики сутності їх поглядів зазначимо, що Л. Фуллер не протиставляв позитивне і природне право, а протиставляв право і неправу. Він зазначав, що однією з проблем є те, як ми можемо найкращим чином визначити ідеал вірності праву. Розглядаючи право як щось гідне вірності, необхідно пам'ятати, що воно має виступати як людське досягнення. Право не може бути простим велінням сили посадовців [11, с. 124-159].

Слід зазначити, що навіть в поглядах Р. Харта, як сучасного теоретика позитивного права, простежується думка про те, що мінімальний зміст природного права має бути в будь-якій правовій системі [12, Р. 193-200]. Однак питання як цього досягти – залишається відкритим.

Враховуючи те, що правова система України має всі ознаки правової системи перехідного типу, це, безумовно, не може не позначатися на стані законотворчості та правозастосовній діяльності. На сьогоднішній день ми пожинаємо всі негативні наслідки стихійної приватизації, яку в народі називають «прихватизація». Саме за таких умов було створено сприятливу основу для безперешкодного збагачення відповідних груп осіб, які, мають значний вплив на нормотворчі процеси в Україні.

В контексті вище зазначеного фактором протидіючого порядку є громадянське суспільство, яке має брати на себе всю повноту відповідальності за майбутнє країни.

Важливу функцію в збереженні природних основ права в процесі законотворчості належить юридичній науці. Лише при умові експертного узгодження законопроектів в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інституті законодавства Верховної Ради України

та інших наукових установах, вони можуть розглядатися Верховною Радою України.

Проблемою, яка потребує свого вирішення є розбалансованість правової системи України. Це проявляється в тому, що нормативно-правові акти досить часто не відповідають потребам суспільного розвитку, приймаються поспіхом, містять суперечливі положення тощо. Порушено баланс між потребами суспільства та інтересами представників олігархічних груп. У межах взаємовідносин між державою і особою, слабкою ланкою є інститут відповідальності держави перед особою.

Неможливо не звернути увагу ще на один аспект досліджуваної проблеми, а саме на роль природно-правових основ права в умовах глобалізації. В умовах розвитку глобалізаційних тенденцій відбувається взаємопроникнення правових культур. Значну роль в цьому процесі відіграють сучасні засоби масової комунікації. За таких умов має відбуватися поступовий перехід від забороняючого та наказового характеру регулювання до переважно дозвільного. Окрім цього, показником якості правової системи є автономія особистості. Її правовий статус має набувати все більш стійкого характеру, а влада держави - піддаватися все більшій регламентації і бути підконтрольною громадянському суспільству.

Таким чином, розглянувши питання обумовленості розвитку правової системи суспільства вимогами природного права можна з впевненістю зазначити, що це єдиний вірний і розумний шлях вирішення конфліктних ситуацій як в межах окремо взятих країн, так і в світовому масштабі в цілому. Все що відбувається поза природними закономірностями розвитку повертає людство назад до трагічних подій минулого.

Список використаних джерел

1. *Онiщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: монографія / Н. М. Онiщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. – С. 308.
2. *Бердяев Н. А.* Государство / Н. А. Бердяев // Сб.: Власть и право. Из истории правовой мысли / Сост. А. В. Поляков, И. Ю. Козлихин. – Л., 1990. – С. 228, 28.
3. *Бердяев Н. А.* Класс и человек / Н. А. Бердяев // Духовные основы русской революции. Опыты 1917-1918гг. – СПб.: РХГИ, 1998. – с. 75-85.
4. *Сливка С.* Природне та надприродне право / С. Сливка. – С. 56-57.
5. *Поляков А. В.* Общая теория права. Курс лекций / А. В. Поляков. – СПб., 2001. – С. 175.
6. *Кримський С. Б.* Архетипи Української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – 474 с.
7. *Рабінович П.* Герменевтика і правове регулювання / П. Рабінович // Вісник академії правових наук України. – 1999. – № 2(17). – С. 67.
8. *Харт Г. Л. А.* Позитивизм и разграничение права и морали: [пер. с англ.] / Г. Л. А. Харт // Правоведение. – 2005. – № 5.
9. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / В. В. Цветков. – К.: Оріяни, 1998. – С. 248-249.
10. *Гегель.* Работы разных лет в 2 т. / Гегель. – М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – 1971. – 630 с.
11. *Фуллер Л. Л.* Позитивизм и верность праву: Ответ профессору Харту / Л. Л. Фуллер [пер. с англ. В. В. Архипова; под. ред. И. В. Мироновой, Н. С. Лосева] / Л. Л. Фуллер // Правоведение. – 2005. – № 6. – С. 124-159.
12. *Hart H. L.* The Concept of Law / H. L. Hart – Oxford: Clarendon Press, 1990. – 263 p.

Топчий В. В. Природне право як детермінант розвитку правової системи України

Дослідження питань розбудови правової системи на природно-правових засадах, що матиме позитивний вплив на вирішення цілого комплексу проблем державо-правового будівництва в Україні. Гостра необхідність протистояння викликам та загрозам, які спричинені різноманітними як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками обумовлюють потребу перегляду цілого ряду питань щодо функціонування національної правової системи.

Ключові слова: природне право, правова система, природно-правові засади, правова культура, право розуміння, правозастосування.

Топчий В. В. Естественное право как детерминант развития правовой системы Украины

Исследование вопросов развития правовой системы на естественно-правовых принципах, окажет положительное влияние на решение целого комплекса проблем государственно-правового строительства в Украине. Острая необходимость противостояния вызовам и угрозам, вызванных различными как внутренними, так и внешними факторами обуславливают необходимость пересмотра целого ряда вопросов функционирования национальной правовой системы.

Ключевые слова: естественное право, правовая система, природно-правовые основы, правовая культура, право понимание, правоприменение.

Topchiy V. Natural law as a determinant of development of the legal system of Ukraine

Study on the development of the legal system on the principles of natural law, would have a positive impact on the solution of the whole complex of problems of state and legal construction in Ukraine. The urgent need to confront challenges and threats, caused by a variety of both internal and external factors necessitate the revision of a number of issues in the national legal system.

Key words: natural law, the legal system, natural and legal basis, legal culture, the right understanding, enforcement.